

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΗ ΛΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗ ΣΑΜΟ (19ος-20ός αι.)

Το φαινόμενο της μη δημοτικής, χειρόγραφης και έντυπης λαϊκής ποίησης απασχολεί, όλο και περισσότερο, τα τελευταία χρόνια, τη λαογραφική βιβλιογραφία¹. Η κίνηση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο γενικότερων προσανατολισμών της σύγχρονης λαογραφικής επιστήμης, που πιστεύει ότι παραλλήλως με την προφορική υφίσταται και γραπτή λαϊκή παράδοση, που εμφανίστηκε όταν η τρέχουσα κοινωνική εξέλιξη ξεπέρασε το στάδιο του αναλφαβητισμού λαϊκών στρωμάτων². Έτσι, οι λαϊκές μάζες μπορούσαν πια να εκφράζονται και με τον γραπτό λόγο, ο οποίος μάλιστα κυριάρχησε σταδιακά ως επικοινωνιακό μέσο του λαού³.

Αν εξαιρέσουμε την πλούσια κυπριακή παράδοση, στην Ελλάδα, μορφές έντυπης λαϊκής ποίησης έχουν επισημανθεί κυρίως σε νησιωτικές κοινότητες, των Δωδεκανήσων και των Κυκλάδων, και συγκεκριμένα στην Κάρπαθο, στην Κάσο, τη Νίσυρο, την Κω, τη Λέρο, την Τήλο, τη Σίφονο

1. Βλ. Μηνάς Αλεξιάδης, «Η έντυπη λαϊκή ποίηση στην Κάρπαθο: Μορφή-λειτουργία-σημασία», *Δωδώνη* 12 (1983) 347-405· του ίδιου, *Λαϊκοί ποιητές της Καρπάθου. Τρία παραδείγματα*, Αθήνα 1997, σσ. 51-58 (βιβλιογραφία)· Μαν. Γ. Σέργης, *Μια ανέκδοτη ρίμα του Ναξιώτη λαϊκού ποιητή Αντώνη Χουζούρη (Λαογραφική μελέτη)*, Αθήνα 1996. Για αντίστοιχα κείμενα της Κύπρου βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Κυπριακή λαϊκή ποίηση: Συναγωγή μελετών (1974-1980)*, Λευκωσία 1980· του ίδιου, «Κυπριακή λαϊκή ποίηση», *Πρακτικά Δ' Συμποσίου Ποίησης: Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα 1985, σσ. 269-281· του ίδιου, *Ποιητάρικα Α'*, Λευκωσία 1988· του ίδιου, «Η λαϊκή μας ποίηση στα 30 χρόνια της Ανεξαρτησίας», *Λαογραφική Κύπρος* 41 (1991) 41-45· του ίδιου, *Χριστόφορος Θ. Παλαίσης: Μια σπουδή της ποίησης και της ποιητικής του με τη μέθοδο των σχολίων*, Λευκωσία 1987· του ίδιου, *Χαράλαμπος Μιχ. Άζινος: Εισαγωγή, εργογραφία και ανθολόγηση* (Βιβλιοθήκη Κυπρίων λαϊκών ποιητών, αρ. 55), Λευκωσία 1994. Βλ. ακόμη Στ. Π. Κυριακίδης, «Οι ποιητάρηδες της Κύπρου», *Λαογραφία* 5 (1915) 650-651, και Χρ. Παντελίδης, «Οι ποιητάρηδες της Κύπρου», *Λαογραφία* 7 (1923) 115-120, αλλά και παρακάτω, σημ. 42.

2. Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London and New York ⁶1991 (και σε ελληνική μετάφραση του Κ. Χατζηκυριάκου, με επιμέλεια του Θεόδωρου Παραδέλλη: *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του λόγου*, Ηράκλειο 1997· R. Finnegan, *Literacy and Orality*, Oxford 1988· Μ. Γ. Μερακλής, *Τί είναι λαϊκή λογοτεχνία*, Αθήνα 1988, σσ. 6-9· Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Γραπτός και προφορικός λόγος στη λαϊκή παράδοση», *Διαβάζω* 245 (1990) 23-26.

3. Jack Goody (επιμ.), *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge ³1981, σσ. 1 κ.ε.

και τη Νάξο⁴. Στις περιπτώσεις όμως αυτές πρόκειται για στίχους δημοσιευμένους σε εφημερίδες, που κάποτε έχουν τον χαρακτήρα μιας έντυπης αλληλογραφίας μεταξύ συμπατριωτών ή συγχωριανών, για ποικίλα θέματα του ιδιωτικού, καταρχάς, και του δημόσιου, στη συνέχεια, βίου⁵. Στη Σάμο, της οποίας η περίπτωση θα μας απασχολήσει εδώ, τα πράγματα είναι διαφορετικά, αφού οι μορφές της λαϊκής ποίησης είναι έντυπες, αλλά δεν δημοσιεύονται σε εφημερίδες, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, ούτε έχουν τη μορφή διαλόγου.

Θα ασχοληθούμε εδώ με περιπτώσεις λαϊκής ποίησης που σώζονται σε χειρόγραφα ή έχουν τυπωθεί σε τοπικά έντυπα, βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες, μονόφυλλα ή φυλλάδια· σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις το ίδιο κείμενο σώζεται σε χειρόγραφο και έντυπη μορφή, οπότε οι συγκρίσεις που μπορούν να γίνουν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πάντως, πρόκειται για κείμενα που συντέθηκαν ή διαδόθηκαν στη γραπτή τους μορφή, χειρόγραφο ή έντυπο, άρα έχουμε μορφές γραπτής λαϊκής ποιητικής παράδοσης, σε αντιδιαστολή προς την προφορική ποιητική παράδοση του λαού⁶.

Το παλαιότερο ίσως δείγμα έντυπης λαϊκής ποίησης στη Σάμο είναι το ποίημα του Γεωργίου-Αναγνώστη Σαλαμαλέκη που φέρει τον τίτλο *Ιστορική διήγησις των κατά την νήσον Σάμον συμβεβηκότων από αιώη άχρι του αιώη διά στίχων πολιτικών, συγγραφείσα αυτόπτη τινί και αυ-*

4. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Τοπικές εφημερίδες και λαϊκή ποίηση. Ένα ακόμη παράδειγμα: Νάξος», *Λαογραφία* 38 (1995-96) 53-64· του ίδιου, «Έντυπη λαϊκή ποίηση της Κάσου: 1962-1994», *Παρνασσός* 38 (1996) 161-179. Επίσης βλ. Γεωργ. Μυλωνάκου, *Λαϊκή ποιητική δημιουργία σήμερα: Η μορφολογική προσέγγιση του έργου της λαϊκής ποιήτριας Ειρήνης Μάρκου από την Απείρανθο της Νάξου* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1993, όπου βιβλιογραφία. Για την ίδια ποιήτρια βλ. και την παλαιότερη μελέτη του Μ. Γ. Μερρακλή, «Ειρήνη Μάρκου-Βοντορήνη: Μια λαϊκή ποιήτρια», *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Ποίησης: Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα 1985, σσ. 243-258.

5. Minas Al. Alexiadis, «Aspects of Modern Folklore on the Island of Karpathos», *Thetis* 3 (1996) 295-296. Του ίδιου, *Η λαογραφική έρευνα της Καρπάθου (1948-1997)*, Αθήνα 1997, σσ. 25-41.

6. Εκτός από όσα αναφέρονται παρακάτω υπάρχουν και άλλα ποιητικά κείμενα, που βρίσκονται έξω από τα όρια της παρούσας μελέτης. Μνημονεύω, για παράδειγμα, το σημείωμα του Σάμου μοναχού Κοσμά στον κώδικα 862 της Μονής Πάτμου, του 1737, που αποτελείται από 41 πολιτικούς στίχους (βλ. Δ. Καλλιμάχος, «Πατριμακής βιβλιοθήκης συμπλήρωμα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 17, 1918, 125-127), και το αυτόγραφο δίστιχο του Πορφύριου Ζαμπέτη στον κώδικα 26 του Ζωγραφείου της Κωνσταντινουπόλεως, του 1740 (βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δύο κατάλογοι ελληνικών κωδίκων εν Κωνσταντινουπόλει, της Μεγάλης του Γένους Σχολής και του Ζωγραφείου», *Bulletin de l'Institut Archeologique Russe a Constantinople* 14, 1909, 72), πρβ. Μ. Βουρλιώτης, «Συμβολή στην ιστορία της σαμώτικης λογοτεχνίας την εποχή του Διαφωτισμού», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σσ. 211-212.

τηκόω πάντων, ού το όνομα εν τῷ τέλει ένεστι.

Έχει δημοσιευθεί από τον Νικόλαο Σταματιάδη (1900)⁷, το δημοσιευμένο όμως κείμενο, που αποτελείται από 2.100 στίχους, είναι κολοβό· πιθανότατα το κείμενο, πριν από τη δημοσίευσή του, κυκλοφορούσε χειρόγραφο, αφού σχετική μνεία του Επαμεινώνδα Σταματιάδη⁸ αποδεικνύει ότι ήδη το 1881 ήταν γνωστό στο σαμιακό κοινό, μαζί με μία πεζή περίληψή του, η οποία είχε μάλλον συντεθεί από τον ίδιο τον ποιητή.

Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης αναφέρει τον ποιητή ως Γεώργιο Σελαμαλέκη, ενώ ο Νικόλαος Σταματιάδης παραδίδει το όνομά του ως Αναγνώστη Σαλαμαλέκη⁹. και οι δυό συμφωνούν ότι πατρίδα του ποιητή ήταν η Λέκα της Σάμου. Ίσως το βαπτιστικό του όνομα ήταν Γεώργιος και το Αναγνώστης προστέθηκε αργότερα, επειδή ο ποιητής πήρε τον εκκλησιαστικό τίτλο του αναγνώστη· όσον αφορά το επώνυμο, αυτό είναι γνωστό στη Σάμο και πιθανότατα προέρχεται από τον μουσουλμανικό χαιρετισμό *σελάμ αλέκιμ*¹⁰ ή *μαλέκη, σελάμ, σελαμαλεκήμ*¹¹. Ο χρόνος της γέννησης του ποιητή μπορεί, κατά προσέγγιση, να τοποθετηθεί στη δεκαετία 1760-1770. Πιθανότατα κατείχε εμπειρική, κατά κανόνα, παιδεία, αν και το κείμενό του αποδεικνύει ότι γνώριζε εκκλησιαστικά κείμενα και ίσως λογοτεχνικά έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Το ποίημά του, που έχει περισσότερο το χαρακτήρα της ριμάδας¹² και του οποίου το χειρόγραφο λανθάνει, αποτελεί πηγή της σαμιακής ιστορίας αλλά και της σαμιακής λαογραφίας, αφού περιέχει πλήθος αξιόλογων μαρτυριών για τον παραδοσιακό πολιτισμό της Σάμου.

Το σωζόμενο τμήμα του έργου του Σαλαμαλέκη καλύπτει τα γεγονότα των ετών ως το 1808, ίσως όμως αρχικά έφτανε ως το 1811, οπότε κυριάρχησε στην πολιτική ζωή του νησιού ο Λογοθέτης Λυκούργος¹³. Πρόκειται για το χρονικό διάστημα της διαμάχης ανάμεσα στους δυο κύριους προεπαναστατικούς πολιτικούς σχηματισμούς της Σάμου, τους Καρμανιόλους και τους Καλλικάντζαρους: μετά τον ανασυνοικισμό του νησιού στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, η οθωμανική εξουσία παραχώρησε οικονομικά, διοικητικά, δικαστικά και δασμολογικά προνόμια, που

7. Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις της νεότερας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων*, 2, Σάμος 1900, σσ. 439-492.

8. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, 2, Σάμος 1881, σ. 92.

9. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 2, σ. 92.

10. Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 2, σ. 440, σημείωση.

11. Ν. Ζαφειρίου, «Τα εν Σάμω επώνυμα», *Αρχείον Σάμου* 2 (1947) 134.

12. Ν. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου* 3, Αθήνα 1986, σ. 87.

13. Μ. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 37-38 (1989) 19, σημείωση 10.

πρόσφεραν δυνατότητα για αυτόνομο κοινωνικό βίο μέσα στα όρια της τουρκικής κυριαρχίας¹⁴. Γρήγορα όμως οι αυτοδεσμεύσεις της σουλτανικής εξουσίας άρχισαν να αίρονται¹⁵ και τα προνόμια να καταπατούνται¹⁶, ενώ προχώρησε και η διαμόρφωση των εσωτερικών πηγών ισχύος κατά το σχήμα: Εκκλησία-δημογεροντιακό σύστημα. Η οικονομία βασίστηκε στη μικρής κλίμακας γεωργική παραγωγή¹⁷ με υποτυπώδη, στην αρχή, ανάπτυξη του εμπορίου¹⁸.

Οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες οδήγησαν στην παγίωση ενός πλέγματος αντιθέσεων ανάμεσα στις κατώτερες και τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, που, με την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης¹⁹, οδήγησε στον σχηματισμό δύο αντιμαχόμενων κομμάτων, των Καρμανιόλων (= δημοκρατικών) και των Καλλικάντζαρων, η διαμάχη των οποίων κυριάρχησε στο νησί μέχρι το 1821²⁰. Τη διαμάχη αυτή περιγράφει και ο Γεώργιος-Αναγνώστης Σαλαμαλέκης, ο οποίος πιθανότατα ανήκε στους Καρμανιόλους²¹.

Πρωταγωνιστής της διηγήσεως του Σαλαμαλέκη είναι ο μεγάλος προεστός της Σάμου αγάς Γιαννάκης Ανδρεαδάκης, ο οποίος κυβέρνησε το νησί κατά την περίοδο 1783-1806, ως πρωτοπροεστός της Χώρας Σάμου και σύζυγος της κόρης του προεστού Ιωάννη Χατζημανόλη, δισεγγονής του αγά Χριστόδουλου Παπαχατζή²² από το Βαθύ της Σάμου. Ως υπεύ-

14. Βλ. σχετικά Γ. Ζαφείρης, *Λογοθέτης Λυκούργος. Ο μεγάλος σαμιώτης αρχηγός του '21*, Αθήνα 1977· Αλ. Σεβαστάκης, *Σαμιακή Πολιτεία 1830-1834. Λογοθέτης Λυκούργος*, Αθήνα 1985, και Μ. Βουρλιώτης, «Ένα άγνωστο ανέκδοτο ιστορικό κείμενο», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 35-36 (1988) 118-131.

15. Βλ. Αλ. Σεβαστάκης, *Το δημόσιον δίκαιον εν Σάμω κατά την Τουρκοκρατίαν. την Επανάστασιν και το Ηγεμονικόν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1955, σσ. 1-5. Πρβ. του ίδιου, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο 1550-1912*, Αθήνα 1986, σσ. 13-15.

16. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 2, σσ. 22-23· Αλ. Σεβαστάκης, *ό.π.*, σ. 14.

17. Ν. Ζαφειρίου, «Διοικητική, οικονομική, κοινωνική, πνευματική κ.λ.π. κατάστασις της Σάμου από του συνοικισμού αυτής μέχρι της Επαναστάσεως του 1821», *Αρχαίον Σάμου* 4 (1995) 26-27.

18. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 4, Σάμος 1886, σσ. 447, 448.

19. Αλ. Σεβαστάκης, «Επιδράσεις στα σαμιακά πράγματα της Γαλλικής Επανάστασης, της Φιλικής Εταιρείας και του Συντάγματος του Ρήγα», *Σύγχρονα Θέματα* 14 (1965) 138-147.

20. Αλ. Σεβαστάκης, *Οι Καρμανιόλοι στην Επανάσταση της Σάμου, Ιωάννης Λεκάτης*, Αθήνα 1980, σσ. 7-8.

21. Για την ιδεολογική και λογοτεχνική δομή του κειμένου βλ. Κ. Καραθανάσης, «Από ένα λαϊκό στιχούργημα του 1821», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 37-38 (1989) 3. Για το έργο του Νικολάου Σταματιάδη βλ. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *Συμβολή στη σαμιακή βιβλιογραφία. Αυτοτελή δημοσιεύματα 1555-1920*, Αθήνα 1991, σ. 84, αρ. 481.

22. Βλ. σχετικά Αργ. Πετρονώτης, «Πύργος Λαχανά». Ο [πενταώροφος] πύργος του αγά Χριστοδούλου Κων. Παπαχατζή στο Πάνω Βαθύ Σάμου: 1717», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, 3, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 1477-1521.

θνος επίτροπος για τα εισοδήματα και τη δεκάτη στη Σάμο (Βεκίλ Μουκαταΐ Σισάμ)²³ άσκησε συστηματικά την τοκογλυφία και κατηγορήθηκε για καταχρήσεις δημοσίου χρήματος· τις κατηγορίες αυτές και την αναστάτωση που προκάλεσαν, περιγράφει αναλυτικά το εξεταζόμενο εδώ κείμενο²⁴.

Στο ίδιο πλαίσιο της ιστορικής διήγησης κινούνται και άλλα δείγματα της λαϊκής ποίησης στη Σάμο, που αφορούν γεγονότα της επανάστασης του 1821. Ο Νικόλαος Σταματιάδης, για παράδειγμα, βιογραφώντας τον Σάμιο οπλαρχηγό Κωνσταντίνο Λαχανά, μας διασώζει τρία τέτοια σύντομα κείμενα²⁵, που απηχούν το κλίμα των εσωτερικών αντιπαραθέσεων στο νησί, οι οποίες, είχαν τη ρίζα τους στην προεπαναστατική διάσταση μεταξύ Καρμανιόλων και Καλλικαντζάρων, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Αλλά και τα πολεμικά γεγονότα της επανάστασης υμνήθηκαν επαρκώς από τους λαϊκούς ποιητές της Σάμου: διαθέτουμε δημοσιευμένα ποιήματα για την απόκρουση των Τούρκων το 1823²⁶, που αποδίδονται μάλιστα στον γνωστό ποιητή «δημοτικών» τραγουδιών Παναγιώτη Τσοπανάκο²⁷, για τη ναυμαχία του Γέροντα, με τέσσερις μάλιστα διαφορετικές παραλλαγές²⁸, και για τα γεγονότα της β΄ς Αυγούστου 1824²⁹, που αποτελεί εθνική γιορτή της Σάμου, ως ανάμνηση μιας

23. Πρβ. Μαν. Σίμος, «Γεωργίου-Αναγνώστη Σαλαμαλέκη, Ιστορική Διήγησις», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 39-40 (1990) 130-135.

24. Αλ. Σεβαστάκης, *Το κίνημα των «Καρμανιόλων» στη Σάμο, 1805-1812, με ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1996, σσ. 71-73.

25. Ν. Σταματιάδης, *Βιογραφία του Σαμίου οπλαρχηγού Κωνσταντίνου Λαχανά*, εν Σάμω 1906, σσ. 8, 35, 41· Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, σ. 240, με σατιρικό δίστιχο για τον μητροπολίτη Σάμου Κύριλλο, πρωταγωνιστή των γεγονότων της επανάστασης του 1821 στο νησί.

26. Μ. De Marcellus, *Chants du peuple en Grèce* 1, Paris 1851, σσ. 160 κ.ε.· *Άσματα διαφόρων ποιητών*, εν Ναυπλίω 1835, σ. 51· Α. Οικονομίδης, *Τραγούδια του Ολύμπου*, εν Αθήναις 1881, σ. 43. Για την παρουσία του τραγουδιού σε διάφορες ανθολογίες του 19ου αι. βλ. Virg. Roussou, *Recherches sur la chanson populaire grecque à partir des collections et des périodiques français et grecs pendant les années 1824-1835*, Paris 1985, σσ. 253, 345 αρ. 213.

27. Πρβ. Π. Τσοπανάκος, *Άσματα πολεμικήρια του υπέρ της ανεξαρτησίας της Ελλάδος αγώνος*, Αθήναι 1838, σ. 93. Για τον ποιητή βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Γνωστοί ποιηταὶ δημοτικών ασμάτων», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, 1, Αθήνα 1920, σσ. 211-236.

28. Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, 1, εν Αθήναις 1962, σσ. 165-166· Αθ. Ταρσούλη, *Δωδεκάνησα* 2, Αθήνα 1948, σ. 297· Σοφ. Δημητρακόπουλος, *Ιστορία και Δημοτικό Τραγούδι (325-1945)*, Αθήνα 1989, σ. 249· ΚΛ (= Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας), χφ. 215, σ. 23 (Σ. Μανασσειδης, Αίνος, 1906· ΚΛ, χφ. 1104 Α', σ. 115 (Γ. Α. Μέγας, Μεσημβρία, 1937· Γ. Χατζηθεοδώρου, *Τραγούδια και σκοποί στην Κάλυμνο, Κάλυμνος* 1989, σσ. 61-62· Ν. Α. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, 3, Αθήνα 1986, σσ. 206-207.

29. «Η έκτη Αυγούστου. Πώς υμνήθη απ' τη λαϊκή μούσα», *Σαμιακή* 142 (6 Αυγούστου 1957) 2.

νέας πανηγυρικής απόκρουσης των επιτιθέμενων Τούρκων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά απ' αυτά τα κείμενα αποδόθηκαν εκ των υστέρων στον Γεώργιο-Αναγνώστη Κλεάνθη (1801-1839), τον ποιητή της Σαμιακής Επανάστασης του 1821, όπως συνέβη και με πολλά ποιήματα που στηλιτεύουν και σατιρίζουν ή διεκτραγωδούν τα κακώς κείμενα της Ηγεμονίας της Σάμου (1835-1912), που διαδέχθηκε την επαναστατική περίοδο της ιστορίας του νησιού³⁰. Από την άποψη μάλιστα αυτή, η ψευδής απόδοση των κειμένων στον Κλεάνθη, που επισημαίνει και τη δημοτικότητα της ποιήσής του στη Σάμο, αποτελεί ένα συνδυαστικό κρίκο για το πέρασμα από την προεπαναστατική και επαναστατική στην μετεπαναστατική λαϊκή ποίηση του νησιού.

Δείγματα λαϊκής ποίησης διαθέτουμε από διάφορες περιόδους της Ηγεμονίας της Σάμου· προδρομικά θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι, ενώ στα κείμενα που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι έντονες οι αναμνήσεις και οι επιδράσεις του δημοτικού τραγουδιού, με τους στερεότυπους στίχους του, στα κείμενα της περιόδου της Ηγεμονίας εμφανίζεται μια απομάκρυνση απ' τα πρότυπα των δημοτικών τραγουδιών³¹ και μια εκδήλωση πιο εμφανών προσωπικών ποιητικών τάσεων και επιλογών, χωρίς όμως το σύνολο να χάνει τον λαϊκό η λαϊκότροπο χαρακτήρα του.

Αυτή την εποχή εμφανίζεται και ο δεύτερος επώνυμος λαϊκός ποιητής της Σάμου, ο Μουμογιάννης, για τον οποίο δυστυχώς δεν γνωρίζουμε άλλα στοιχεία, και ο οποίος συνθέτει ένα έμμετρο κείμενο για τα δεινά της Σάμου επί τοποτηρητείας του Κωνσταντίνου Μουσούρου (1809-1901)³², που υπήρξε ο πρώτος ηγεμονικός επίτροπος του επίσης πρώτου ηγεμόνα του νησιού Στέφανου Βογορίδη (1834 κ.ε.)³³. Το κείμενο σώζεται στο αρχείο Μουσούρου, απ' όπου έχουμε ένα ακόμη έμμετρο ανώνυμο σατιρικό κείμενο της ίδιας περιόδου (καθώς χρονολογείται με επιφύλαξη στο 1839), που διακωμωδεί τον Μουσούρο, τον Βογορίδη και τους

30. Βλ. παραδείγματα στο Γεωργίου-Αναγνώστη Κλεάνθη, *Άπαντα* (εισαγωγή-υπομνήματα Μ. Γ. Βαρβούνης), Αθήνα 1995, σσ. 335-349.

31. Ανάλογες εξελίξεις παρατηρούνται και στην προσωπική ποίηση του νησιού, βλ. Αρ. Βουγιούκας, «Η σαμιακή ποίηση από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας (1988)», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σσ. 81-87, με παραδείγματα.

32. Γ. Κώνστας, «Μουμογιάννη, Ο Σάμιος θρηνεί», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 7 (1981) 148-149· το κείμενο από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Αρχείο Μουσούρου, φακ. XIX, έγγρ. 516.

33. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 3, Σάμος 1881, σ. 13. Ο Στέφανος Βογορίδης (1773-1859) υπήρξε ηγεμόνας της Σάμου, προκάλεσε όμως αντιδράσεις του πληθυσμού, βλ. Γ. Μουτάφης, «Διοίκηση και φορολογία στη Σάμο στις αρχές της Ηγεμονίας», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σσ. 143-153.

συνεργάτες τους³⁴. Είναι γνωστό πως η ηγεμονία του Βογορίδη (1832-1850) υπήρξε περίοδος ιδιαιτέρως ταραγμένη και επώδυνη για τη Σάμο και τους Σαμίους³⁵, γεγονός που δεν μπορούσε παρά να απασχολήσει τη λαϊκή ποίηση της εποχής. Οι απηχήσεις του δημοτικού τραγουδιού είναι ευδιάκριτες σ' αυτά τα κείμενα, που φαίνεται ότι είχαν ευρύτατη κυκλοφορία ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού, όπως μαρτυρείται και από σχετική αναφορά του ενός απ' αυτά (Αρχείο Μουσούρου, Φάκ. XIX, έγγρ. 154, στ. 6: *σάτιραις κατασκευάζει, ταις τοιχοκολεί πρωί*).

Το επόμενο ιστορικό στιχούργημα που θα μας απασχολήσει χρονολογείται στο 1846 και τιτλοφορείται *Ο ασπασμός του νέου Ιούδα*³⁶. Αναφέρεται στη σύλληψη στην Κωνσταντινούπολη, μετά από καταγγελία του Ιωάννη Λαζαρίδη, του Κωνσταντίνου Σταματιάδη³⁷. Στο τέλος μάλιστα κοσμείται με σχέδιο, όπου αναπαριστάνεται το επεισόδιο. Εδώ οι θρησκευτικοί συμβολισμοί χρησιμοποιούνται για τον χρωματισμό ενός γεγονότος με πολιτικό περιεχόμενο, καθώς η αναφορά στον Ιούδα φορτίζει εξαρχής αρνητικά τον αναγνώστη και προαναγγέλλει την οπτική της περιγραφής που θα ακολουθήσει.

Τα γεγονότα της εξέγερσης του 1893 στη Σάμο, με επίκεντρο το χωριό Μυτιληνιοί, ενέπνευσαν και πάλι τους λαϊκούς ποιητές του νησιού, για να δημιουργήσουν σύντομα ποιητικά κείμενα, τα οποία κατά κύριο λόγο αναλώνονται σε περιγραφές, με έντονο τον χαρακτήρα της απολογίας υπέρ των εξεγερμένων και της καταδίκης κάθε χρήσης βίας από μέρους της ηγεμονικής διοίκησης. Σε μία μάλιστα περίπτωση έχουμε και το όνομα της ποιήτριας: πρόκειται για τη Σταματούλα Μηνάδεν³⁸, που

34. Γ. Ματθιοπούλου, «Λαϊκή σάτιρα στη Σάμο των αρχών της Ηγεμονίας. Η περίπτωση ενός κειμένου από το αρχείο Μουσούρου», *Σαμιακές Μελέτες* 1 (1993-1994) 243-248· το κείμενο απ' τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Αρχείο Μουσούρου, φάκ. XIX, έγγρ. 154. Για ανάλογα κείμενα βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Σατιρικά κείμενα του Εικοσιένα», *Ιστορικά Φροντισματα*, 1, *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα 1992, σσ. 226-237, με βιβλιογραφία και παραδείγματα.

35. Για σχετικές αναφορές της ίδιας εποχής βλ. Φ. Α., «Η ελεεινή και αξιοδάκρυτος κατάσταση της Σάμου, Σάμος, 26 Σεπτεμβρίου 1839», *Ελλάς* 19 (1 Νοεμβρίου 1839) 79.

36. *Ο ασπασμός του νέου Ιούδα. Ιούδας ο προδότης ο Σταυρώσας τον Χριστόν, Τον διάδοχον ψηφίζει Λαζαρίδην τον πιστόν*, Αθήνα 1846, βλ. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *Συμβολή*, σ. 20 αρ. 47.

37. Ο Κωνσταντίνος Σταματιάδης συνελήφθη στις 25 Ιουλίου 1846 στην Κωνσταντινούπολη, μετά από καταγγελία του ηγεμόνα Στέφανου Βογορίδη και απελευθερώθηκε στις 25 Ιουλίου 1851, βλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 4, σ. 562.

38. Δ. Καραμηνάς, «Τα αιματηρά γεγονότα του 1893». *Οι Ρίζες μας* 74 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996) 4 [= *Ιστορικό και Λογοτεχνικό Ημερολόγιο*, (Αθήνα) 1997, σσ. 94-96]. Άλλα κείμενα για τα ίδια γεγονότα βλ. Αλ. Κατραφύλλιας, «Ένας ξεσηκωμός στη Σάμο», *Οι Ρίζες μας* 66 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1994) 3· Ν. Α. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, 3, Αθήνα 1986, σ. 204 αρ. 3.5.2, με δύο παραλλαγές.

φαίνεται να κατέχει καλά την παράδοση και τους εκφραστικούς τρόπους του δημοτικού τραγουδιού.

Αλλά και η δράση των ληστών ευαισθητοποιεί τους λαϊκούς ποιητές του νησιού: ένα ανώνυμο και πολύστιχο στιχούργημα αναφέρεται σε επεισόδιο του Σ. Βλιάμου με ντόπιους ληστές, που χρονολογείται το 1839³⁹, και όπου απηχούνται συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Σάμο, κατά το α΄ μισό του 19ου αιώνα⁴⁰.

Τα περίφημα κοπασιικά, δηλαδή η προσπάθεια κατάλυσης των προνομίων του νησιού, μέσω της πρόσκλησης από τον ηγεμόνα Ανδρέα Κοπάση του τουρκικού στρατού για την αντιμετώπιση των οπαδών του Θ. Σοφούλη, (12 Μαΐου 1908) και τα αιματηρά επεισόδια που ακολούθησαν⁴¹, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για αρκετούς λαϊκούς ποιητές του νησιού. Δύο απ' αυτούς, ο Γ. Μ. Μαρουσάκης και ο Γέρω-Ζωγράφος δημοσίευσαν αυτοτελώς και επωνύμως τα ποιήματά τους, σε μικρά και ολιγοσέλιδα φυλλάδια⁴². Το ποίημα του πρώτου αποτελείται από δεκαπέντε σελίδες, όπου δημοσιεύονται 266 δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι, με αντικοπασιικό και φιλοϊταλικό πνεύμα, αφού εξυμνεί τη σωτήρια παρέμβαση της Ιταλίας υπέρ της Σάμου⁴³.

Ο δεύτερος γεμίζει τριανταμία σελίδες μικρού σχήματος, και χωρίζει τους δεκαπεντασύλλαβους, επίσης, στίχους του με επικεφαλίδες⁴⁴. Οι επικεφαλίδες συμπυκνώνουν τη διήγηση που θα ακολουθήσει (π.χ. σ. 5: *Η πρώτη σύρραξις*) ή απευθύνονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα (π.χ. σ. 9: *Προς τον Χατζηγιάννη*). Το κείμενο κατηγορεί τον τότε μητροπολίτη

39. Ν. Α. Δημητρίου, ό.π., σ. 207 αρ. 3.5.4.

40. Χρ. Λάνδρος, «Η ληστοπειρατεία στη Σάμο το 19ο αι.», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»*, 2, Αθήνα 1997 (υπό δημοσίευση), όπου και συγκεντρωμένες οι πληροφορίες των πηγών για τους ληστές στη Σάμο· τον κ. Χρ. Λάνδρο ευχαριστώ κι από δω θερμά, επειδή έθεσε υπόψη μου την υπό δημοσίευση μελέτη του.

41. Για τα γεγονότα βλ. Κ. Ι. Πτίνης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης πρωθυπουργός της Ελλάδος*, Αθήνα 1994, σσ. 25 κ.ε., και, *Αγώνες Ελευθερίας. Συμβολή στην ιστορία της Σάμου 1900-1913*, Σάμος 1984, σσ. 17 κ.ε.

42. Πρόκειται για κείμενα που ανήκουν στα λεγόμενα «ποιητάρικα», για τα οποία βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Κύπριοι λαϊκοί ποιητές*, 1-2, Λευκωσία 1982-1983· του ίδιου, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου: Προλεγόμενα-Βιο-βιβλιογραφία (1936-1976)*, Θεσσαλονίκη 1976· Δ. Α. Πετρόπουλος, «Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και στην Κύπρο», *Λαογραφία* 15 (1953-54) 374-400. Βιβλιογραφία βλ. στον Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, *Λαϊκοί ποιητές*, σσ. 54-58.

43. Γ. Μ. Μαρουσάκης, *Τα κατορθώματα του ηγεμόνος Κοπάση από το έτος 1908 Μαΐου 12 μέχρι της δολοφονίας του, Σάμος 1912*, σ. 15.

44. *Τα αιματηρά γεγονότα της 12 Μαΐου 1908 εν Σάμω, έμμετρος αφήγησις υπό Γέρω-Ζωγράφου*, χ.χρ. και χωρίς τόπο έκδοσης, σ. 31. Για την οικογένεια Ζωγράφου της Σάμου βλ. Π. Τουρνικιώτης, «Κτίσμα και κρασί στη Σάμο και στην Αρκαδία», *Τριήμερο Εργασίας «Ιστορία του Ελληνικού κρασιού»*, Αθήνα 1992, σσ. 148-149.

Σάμου Κωνσταντίνο Βοντζαλίδη⁴⁵ για τη στάση του (σσ. 18-19), κατηγορεί τον Κοπάση (σ. 28) και συνεργάτες του, τηρώντας φιλοσοφουλική στάση, ενώ επισυνάπτει στη διήγησή του και *Ποίημα απαγγελθέν κατά την ημέραν της τελετής της αναρρήσεως εις τον θρόνον του Σουλτάνου* (σσ. 29-31), που καταλήγει σε δύο καραμανλίδικους στίχους (*Μπιν γιασασίν Παδησάχ ημίζ μου / τουν σατά τζουμλέτζηχάν*) και επευφημίες για το κίνημα των Νεοτούρκων.

Παραλλήλως, σώζονται και ανώνυμα κείμενα σε μορφή ρίμας, που αναφέρονται στα ίδια γεγονότα⁴⁶, ενώ υπάρχουν και έμμετρα σατιρικά κείμενα που σχετίζονται με τις εκλογές στην ηγεμονική Σάμο⁴⁷, σκωπτικά για τους ηττημένους κάθε αναμέτρησης, όπου περιέχονται μνείες στους Χατζηγιάννη, Θ. Σοφούλη και Γ. Κονεμένο⁴⁸, πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής του νησιού. Αλλά και οι αγώνες του 1911-1912 για την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα έχουν αποτυπωθεί σε ανάλογα κείμενα, με αναφορές κάποτε και στη δράση συγκεκριμένων τοπικών ηρώων, όπως οι αδελφοί Γιαγά, που έδρασαν στη νοτιοδυτική Σάμο και στην περιοχή του Μαραθοκάμπου⁴⁹. Γι' αυτούς και για τα κινήματα που αργότερα προκάλεσαν, και τα οποία κυριάρχησαν στην τοπική ιστορία ως το 1925, έχουν συντεθεί και ιστορικά δημοτικά τραγούδια⁵⁰. Η εξέταση όμως των τελευταίων ξεφεύγει από τα όρια της χειρόγραφης και έντυπης ποίησης που μας απασχολεί, αφού δημιουργήθηκαν και διαδίδονταν προφορικά.

Μετά την ένωση της Σάμου με το ελληνικό κράτος, ο ιστορικός άξονας που καθορίζει αυτή την κατηγορία λαϊκής ποίησης ταυτίζεται με την ιστορία της Ελλάδας, καθώς η Σάμος ακολουθεί τις ιστορικές της τύχες.

45. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος 1967, σσ. 89-91, όπου βιογραφικά του στοιχεία.

46. Ν. Α. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, 3, σ. 204 αρ. 3.5.1.

47. Ν. Α. Δημητρίου, *ό.π.*, 1, Αθήνα 1983, σσ. 29-30.

48. Πρβ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 3, Σάμος 1882, σσ. 272-335· υπήρξε τοποτηρητής του δεύτερου ηγεμόνα της Σάμου Αλεξάνδρου Καλλιμάχη.

49. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή αυτοβιογραφία και ιστορική πραγματικότητα. Η περίπτωση των απομνημονευμάτων του Σαμίου οπλαρχηγού Ιωάννη Γιαγά (1912-1925)*, Αθήνα 1997, σσ. 150 κ.ε., με παράθεση των κειμένων. Βλ. και Ν. Αγαθού, *Αγώνες για την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα*, Μυτιλήνη 1984, σσ. 28-30, 40-41.

50. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Τα δημοτικά τραγούδια της Σάμου για το κίνημα των Γιαγάδων», *Απόπλους* 9 (1992) 104-114· βλ., για τα κείμενα των τραγουδιών, Κλ, χφ. 2301, σ. 343 (Θεσσαλικά Άγραφα, Δ. Λουκάτος, 1959), Κλ, χφ. 2891, σ. 392 αρ. 33 (Μυτιληνιοί Σάμου, Στ. Ήμελλος, 1964), Σλ, χφ. 292, σ. 52 (Σιτόχωρο Φαρσάλων, Μηλιά Θεοχάρη, 1968), Σλ, χφ. 1526, σ. 370 (Μαραθόκαμπος Σάμου, Αδριανή Σωκάρδα, 1971-72), Κλ, χφ. 4151, σ. 82 αρ. 100 (Πορτίτσα Καρδίτσας, Π. Κομπορόζος, 1980), Κλ, χφ. 3038, σ. 173 αρ. 10 (Πλάτανος Σάμου, Στ. Καρακάσης, 1966).

Έτσι, το 1915 δημοσιεύεται στη Σάμο ένα αυτοτελές φυλλάδιο που περιέχει ένα *Εγερτήριο προς τους Έλληνας* του πρόσφυγα δημοδιδασκάλου Ι. Α. Μακραντώνη, που καταγόταν απ' τα Αλάτσατα της Μ. Ασίας⁵¹. Στους δεκαπεντασύλλαβους στίχους του, ο Μακραντώνης, με έντονο αλυτρωτικό ύφος και περιεχόμενο, παρακινεί τους Έλληνες να φροντίσουν για την απελευθέρωση του υπόδουλου Ελληνισμού της Μ. Ασίας. Οι στίχοι του παρουσιάζουν πολλές οφειλές στα κλέφτικα και τα ιστορικά δημοτικά τραγούδια για την επανάσταση του 1821, γεγονός που είναι ενδεικτικό και για τις ιδεολογικές καταβολές του.

Αλλά και ο πόλεμος του 1940, με την ιταλική, για τη Σάμο, κατοχή που ακολούθησε δεν άφησαν ασυγκίνητους τους λαϊκούς ποιητές του νησιού. Πέρα από τα δημοτικά τραγούδια που έχουν καταγραφεί και αφορούν την αντίσταση στη Σάμο (1941-1944)⁵², υπάρχουν δημοσιευμένα και δύο κάλαντα που δημιουργήθηκαν και τραγουδήθηκαν στα χρόνια της κατοχής⁵³. Χρησιμοποιώντας τη στιχουργική μορφή και τους εκφραστικούς τρόπους των γνωστών ελληνικών χριστουγεννιάτικων και πρωτοχρονιάτικων καλάντων, οι συντάκτες τους προβάλλουν έντονα το λαϊκό αίτημα για απελευθέρωση και εθνική αποκατάσταση, ως το κυριότερο πρόβλημα της εποχής τους.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκε και ένα έμμετρο κείμενο, 32 δεκαπεντασύλλαβων στίχων, που αποδίδεται στον ψαρά Γιούχαχα από το Πυθαγόρειο της Σάμου⁵⁴. Στο ποίημα αυτό γίνεται σύντομη αναφορά στην ελληνική ανδρεία κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-1941) και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη βοήθεια της Παναγίας και στις ενισχυτικές, για τους Έλληνες, εμφανίσεις της, κάτι που αποτελεί κοινό τόπο για τη λαϊκή ποίηση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου⁵⁵. Ο ποιητής ανήκει στα όρια της ίδιας ποιητικής παράδοσης που γέννησε τις αφηγηματικές ρίμες για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω.

Ακόμη και τους Έλληνες αξιωματικούς που σκοτώθηκαν κατά την

51. *Εγερτήριο προς τους Έλληνας* δια τους δεινοπαθούντας αυτών υποδούλους αδελφούς υπό Ι. Α. Μακραντώνη Διδασκάλου (πρόσφυγος εξ Αλατσάτων), Σάμος 1915, σ. 11.

52. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Το σαμιακό δημοτικό τραγούδι. Ορισμοί και προσδιορισμοί», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 42.

53. Ν. Νόου, «Τα κάλαντα του 1940», *Απόπλους* 13 (1994) 10-11· Δ. Ρήνας, «Κατοχικά Κάλαντα», *Χαραυγή* 91 (28 Δεκεμβρίου 1996) 5.

54. Αργ. Πετρονάτης, «Του Γιούχαχα το ποίημα», *Απόπλους* 17 (1997) 113-114.

55. Ν. Ι. Πρωτοπαπάς, *Οι εμφανίσεις της Παναγίας*, Αθήνα 1990, σσ. 65-66· Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Η λατρεία της Παναγίας στη στεριανή Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 112. Συγκεντρωμένο υλικό βλ. στον Αλ. Φλωράκη, *Η Παναγία της Τήνου στον αγώνα του '40*, Αθήνα 1990. Πρβ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Κομοτηνή 1994, σσ. 11-12.

πρόσφατη ελληνοτουρκική κρίση στα Ίμια δημοσιεύθηκε ποίημα της λαϊκής ποιήτριας Ασπ. Ταουσάνη⁵⁶, με έκδηλο το εθνικό στοιχείο και ολοφάνερη τη διδακτική σκοπιμότητα (παραδειγματισμός της νεολαίας απ' τη συγκεκριμένη περίπτωση, στο πρότυπο ανάλογων κειμένων για πρωταγωνιστές της εθνικής αντίστασης)⁵⁷. Ο προτρεπτικός και ο διδακτικός χαρακτήρας, σε συνδυασμό με τον εθνικό τόνο της όλης σύνθεσης, προσδιορίζουν τη δομή και το περιεχόμενο των στίχων αυτών.

Η δεύτερη κατηγορία κειμένων, που ανήκουν στη νεότερη σαμιακή χειρόγραφη και έντυπη λαϊκή ποίηση, είναι τα θρησκευτικά ποιήματα, ή αυτά που δημιουργήθηκαν για ορισμένες στιγμές του ετήσιου εορτολογικού κύκλου, με σαφές θρησκευτικό περιεχόμενο. Πρόκειται κυρίως για κάλαντα, όπου όμως οι προτεραιότητες δεν είναι πια εθνικές, όπως συνέβαινε με κείμενα που εξετάστηκαν παραπάνω: τα κείμενα κινούνται στο κλίμα της θρησκευτικής ποίησης, ή περιέχουν άλλα ευρητηριακά στοιχεία, όπως και στα συνήθη κάλαντα του ελληνικού λαού.

Στο χειρόγραφο 35 της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου⁵⁸, φφ. 19r-21v έχει καταγραφεί ακέφαλο στιχούργημα για τη Βάπτιση του Χριστού (= κείμενο Α), από 96 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, (δεκαέξι στίχοι σε κάθε φ. του χφ). Το χφ. 35 μπορεί χονδρικά να τοποθετηθεί στο α' μισό του 19ου αιώνα, περίοδο πολύ σημαντική τόσο για τη σαμιακή ιστορία όσο και για τη διαμόρφωση της γενικότερης πνευματικής ταυτότητας του Νέου Ελληνισμού.

Το στιχούργημα παρουσιάζεται ακέφαλο, και η αρχή του φαίνεται ότι θα υπήρχε στις σελίδες του χφ. 35 που έχουν εκπέσει. Η παλαιογραφική εξέταση του κειμένου δείχνει ότι έχει γραφεί από δύο διαφορετικούς γραφείς: Ο πρώτος, περισσότερο καλλιγράφος και ορθογράφος, ίσως πιο μορφωμένος και οπωσδήποτε με μεγαλύτερη από τον δεύτερο προσοχή, έγραψε το φ. 19r. Ο δεύτερος, κακογράφος, με συχνά ορθογραφικά λάθη και πολλές διαγραφές, έγραψε τα φφ. 19v-21v. Ο πρώτος γραφέας ίσως είχε γράψει και τα φύλλα που λείπουν στην αρχή.

Το ύφος του κειμένου είναι σαφώς δημώδες και υπάρχουν στίχοι που

56. Ασπ. Ταουσάνη, «Ποίημα-αφιέρωμα στους τρεις αξιωματικούς», *Χαραυγή* 48 (10 Φεβρουαρίου 1996) 8.

57. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, 2, *Ήθη και έθιμα*, Αθήνα 1986, σ. 194· του ίδιου, *Λαογραφία* 31 (1976-78) 381-387, όπου σχετική βιβλιοκρισία του. Παρόμοια στοιχεία υπάρχουν και σε αγιολογικά κείμενα για χριστιανικούς μάρτυρες, βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα 1994, σ. 173.

58. Βλ. Ι. Ε. Αναστασίου, *Κατάλογος Χειρογράφων Κωδίκων Ι. Μητροπόλεως Σάμου*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 28. Για τα σαμιακά χειρόγραφα βλ. ακόμη Μ. Γ. Βαρβούνης, *Μουσικά Χειρόγραφα Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σάμου*, Αθήνα 1989, σ. 11, σημ. 1 και 5.

είναι οπωσδήποτε δημοτικοί και ανήκουν σε Κάλαντα των Θεοφανείων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως τα παινήματα του δευτέρου μέρους.

Είναι γνωστό πως ο πέμπτος τόμος των Σαμιακών του Επ. Σταματιάδη, που περιέχει τα Λαογραφικά της Σάμου, τυπώθηκε στα 1887 και περιλαμβάνει υλικό που συγκεντρώθηκε μάλλον ανάμεσα στο 1875 και το 1886⁵⁹, άρα κατά τεκμήριο υλικό νεότερο του χφ. 35. Εκεί (σσ. 295-299) βρίσκουμε δημοσιευμένο το ίδιο στιχούργημα (σσ. 296-299), μαζί με την αρχή του, που είχε εκπέσει στο χφ. 35. Τώρα το πλήρες κείμενο αποτελείται από 124 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, και προβάλλεται ως κείμενο Καλάντων που τραγουδιούνται την παραμονή των Θεοφανείων σε ορισμένα χωριά της Σάμου, (δεν ορίζεται ποια είναι αυτά).

Υπάρχει όμως και μια τρίτη πηγή που μας παραδίδει το κείμενο. Πρόκειται για μια χειρόγραφη συλλογή του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (= κείμενο Σ), καταρτισμένη το 1980 στους Μυτιληνιούς της Σάμου⁶⁰, που αποτελείται από 95 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, από τους οποίους οι 1-30 ανήκουν στο χαμένο τμήμα του κειμένου Α, ενώ εδώ (= κείμενο Β) δεν υπάρχουν οι εξής στίχοι του χφ.: 18, 23-24, 39-40, 44, 52-62, 65-68, 71-72. Αντιθέτως το κείμενο Β παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το κείμενο Σ, που μάλλον αποτέλεσε την πηγή του, αφού οι διαφορές τους είναι ελάχιστες και μάλλον εκ παραδρομής έχουν δημιουργηθεί.

Καταρχήν πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η σχέση του κειμένου Β με το Σ τεκμηριώνεται και από τη σύγκριση των κειμένων Β και Α. Όπου παρατηρούνται διαφορές (στ. 40, 42, 46, 47, 49, 52, 57, 61, 62, 66, 70, 73, 79, 80, 81, 82, 89, 90) αυτές συμπίπτουν με τις αντίστοιχες διαφορές των κειμένων Α και Σ, και ακολουθούν πάντοτε τις γραφές του Σ. Άρα πρόκειται πιθανότατα για απευθείας αντιγραφή, με δευτερεύουσες, ασήμαντες σχεδόν, διαφοροποιήσεις.

Το κυριότερο όμως πρόβλημα του κειμένου είναι η σχέση τού με λόγιες ή δημοτικές αντίστοιχες ποιητικές πηγές. Είναι γνωστό ότι τα Κάλαντα διαδίδονται συχνά μέσω της έντυπης απόδοσής τους, με τις λεγόμενες Φυλλάδες⁶¹, που χρησιμοποιούνται από τα παιδιά στην εθιμική

59. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η συλλογή δημοτικών στίχων του Επ. Σταματιάδη», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 10 (1988) 30-31. Οι παραπομπές γίνονται στη μεταγλωττισμένη έκδοση Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά. Η Λαογραφία της Σάμου*, 5, Αθήνα 21966.

60. ΣΛ, χφ. 3454, σ. 171-179, (Μυτιληνιοί Σάμου, Σφοίνη Αλεξάνδρα, 1980), όπου μάλιστα οι δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι έχουν γραφεί χωρισμένοι σε δύο ανεξάρτητα ημιστίχια, ένα επτασύλλαβο και ένα οκτασύλλαβο.

61. Βλ. *Η Βάπτισις του Χριστού*, πρβ. *Τετράδια Εργασίας* 10 (1988) 426-427. Επίσης

αγερμική τους πράξη, όταν την παραμονή μιας γιορτής γυρίζουν από πόρτα σε πόρτα, να τραγουδήσουν και να αμειφθούν. Ο Επ. Σταματιάδης μάς πληροφορεί ότι το κείμενο που παραθέτει τραγουδιέται το βράδυ της παραμονής της εορτής, από ομάδες παιδιών ή νεαρών (στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει και συνοδεία μουσικών οργάνων), που τραγουδούν με μουσική υπόκρουση, ή απαγγέλουν, μετά την εκτέλεση του κομματιού από έναν μουσικό χορό⁶². Μας πληροφορεί μάλιστα, έμμεσα αλλά με τρόπο σαφή και για τη μουσική του κειμένου: *σε ήχο πρώτο, από το πά, δίχρονο αργό*. Και βέβαια το έργο των τραγουδιστών θα ήταν πολύ δύσκολο, και θα απαιτούσε εξειδίκευση ή ικανότητες που δεν είχαν ή δεν μπορούσαν να έχουν, αν δεν υπήρχε κάποια πρόχειρη έντυπη ή χειρόγραφη καταγραφή που να προσφέρει τη βάση του σταθερού κειμένου.

Στα 1909 δημοσιεύτηκε στη Σάμο ένα φυλλάδιο με τίτλο *Τά Κάλαντα των Αγίων Θεοφανείων (Έργον τοῦ Μητροπολίτου Σάμου)*⁶³. Στον πρόλογό του (σ. 3) διαβάζουμε ότι πρόκειται για Κάλαντα που συνέθεσε ο Αρχιεπίσκοπος Σάμου Θεοδόσιος, ότι σώζονταν σε παλαιό ανέκδοτο χειρόγραφο, και ότι τα κάλαντα κατά την εορτή των Θεοφανείων του 1909 τα έψαλαν ιεροψάλται τινές στον ηγεμόνα Ανδρέα Κοπάση εν Τηγανίω, όπου διέμενε. Και ο Κοπάσης ενθουσιασμένος ζήτησε και έλαβε αντίγραφον αυτών, από το οποίο και δημοσιεύτηκαν. Αν λάβουμε υπόψη το ότι ο Θεοδόσιος κατέλαβε τον επισκοπικό θρόνο της Σάμου στα 1836⁶⁴, και ήταν στο νησί ήδη από το 1789, έχουμε ημερομηνίες που μας βάζουν στον πειρασμό να επιχειρήσουμε κάποιες συσχετίσεις.

Τα δημοσιευμένα Κάλαντα του Θεοδοσίου αποτελούνται από εβδομήντα επτά δεκαπεντασύλλαβους στίχους με δημώδες ύφος. Η θεαματική

Τρία εγκώμια ήτοι εις την Χριστού Γέννησιν, εις των Αγίων Βασιλείων και εις τα Θεοφάνεια. Εκδοθέντα υπό Ν. Α. Πολλάνη. Εν Κεφαλληνία 1861, σσ. 6-8. Βλ. Δ. Καλλιγεροπούλου, Τα κάλαντα όλης της Ελλάδος, Αθήνα 1923, σσ. 35-45.

62. Επ. Σταματιάδης, ό.π., σ. 294. Πρβ. Ν. Ζαφειρίου, «Τα Θεοφάνεια (ή Φώτα) στη Σάμο», *Αρχείον Σάμου* 3 (1948-54) 232. Ανάλογα σαμιακά κείμενα βλ. Ν. Δημητρίου *Λαογραφικά της Σάμου*, 1, Αθήνα 1983, σσ. 452-456 όπου ιδιαίτερη συγγένεια με το κείμενό μας παρουσιάζουν τα Κάλαντα υπ. αριθ. 3 (σσ. 453-454) και ιδίως οι στ. 26 κ.ε. Υπάρχουν, όμως, και ανέκδοτα σχετικά κείμενα, βλ. ΣΛ, χφ. 915, σ. 3. (Μαραθόκαμπος Σάμου, Δαδάου Γραμματική, 1969), ΣΛ, χφ. 858, σ. 12. (Καρλόβασι Σάμου, Ξοκώνης Νικόλαος, 1969), ΣΛ, χφ. 117, σ. 30 (Βαθύ Σάμου, Αικατερίνη Αγαθού, 1966).

63. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *Συμβολή*, σ. 98 αρ. 578. Επίσης βλ. «Τα Κάλαντα των Αγίων Θεοφανείων (έργον Θεοδοσίου Μητροπολίτου Σάμου)», *Η Νέα Σάμος* 72 (17 Φεβρουαρίου 1910) 3· Μ. Γ. Βαρβούνης, «Λαογραφική βιβλιογραφία της Σάμου. Συμβολή πρώτη», *Σαμιακές Μελέτες* 1 (1993-1994) 327 αρ. 364 και 315 αρ. 123.

64. Βιογραφία του βλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά* 4, σσ. 244-250, απ' όπου παίρνει στοιχεία ο Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου*, Σάμος 1967, σσ. 76-79. Πρβ. Εμμ. Κωνσταντινίδης, «Σάμου και Ικαρίας Μητρόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 10 (1967) στ. 1144.

διάταξη των δύο κειμένων είναι παρόμοια. Έτσι έχουμε:

<i>Επεισόδια</i>	<i>Κάλαντα Θεοδοσίου</i>	<i>Κείμενο Σ (Α,Β)</i>
Ιστορικό της Βάπτισης	στ. 1-4	στ. 1-4
Λόγοι του Χριστού προς τον Ιωάννη	στ. 5-16	στ. 5-16
Απάντηση του Ιωάννη –δισταγμοί	στ. 17-32	στ. 17-30
Δευτερολογία του Χριστού	στ. 33-46	στ. 31-40
Βάπτιση	στ. 47-49/53-54	στ. 41-50
Έλευση του Αγίου Πνεύματος	στ. 50-52	στ. 51-52
Φωνή Θεού από τον ουρανό	στ. 55-58	στ. 47-50
Παινήματα στα μέλη της οικογένειας και προτροπές	στ. 59-77	στ. 73-124
Συμπερασματικό μέρος	—	στ. 59-72

Πρόκειται λοιπόν για κείμενα με παρόμοια, αλλά όχι συμπίπτουσα απολύτως δομή. Αλλά και οι στίχοι που θεματολογικά συμπίπτουν δεν ταυτίζονται μορφικά. Δίνουμε παρακάτω έναν πίνακα στίχων που παρουσιάζουν ομοιότητες:

<i>Κάλαντα Θεοδοσίου</i>	<i>Κείμενο Σ (Α,Β)</i>
34	6
38	8
48-49	13-14
51-52	23-24
61-64	51-57
65/70-71	76-77

Υπάρχουν αναμφισβήτητα στο κείμενό μας πολλά δημώδη, όπως και αρκετά λόγια στοιχεία. Και αυτή η σχέση οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για μια μείξη των δύο αυτών τάσεων⁶⁵, ενώ η σχέση με τα Κάλαντα του Θεοδοσίου δεν είναι τόσο ισχυρή ώστε να πείθει για μια άμεση σχέση των δύο στιχουργημάτων. Μπορούμε, λοιπόν, να κάνουμε τις εξής σκέψεις για το χαμένο ή λανθάνον αρχέτυπο κείμενο *Α: Επρόκειτο για κείμενο συγκεκριμένου δημιουργού, ο οποίος πήρε τα δημώδη Κάλαντα της εποχής του και τα εμπλούτισε, αναπλάθοντας και προσθέτοντας στίχους, προσπαθώντας όμως πάντοτε να μείνει μέσα στα όρια του αρχικού λαϊκού ύφους. Πόσο βαθιές ή εκτεταμένες υπήρξαν οι επεμβάσεις του δεν μπορούμε με σαφήνεια να το ορίσουμε. Πάντως το δεύτερο τμήμα, με τα παινήματα προς τα μέλη της οικογένειας, φαίνεται πιο κοντά στη

65. Το χφ. 35 το μελέτησα από μικροταινία του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο), μετά από ευγενή παραχώρηση του κ. Αγαμ. Τσελίκα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

δημώδη παράδοση⁶⁶, ενώ η περιορισμένη χρήση διασκελισμού ή λόγιων γλωσσικών τύπων αποδεικνύει το μορφωτικό επίπεδο, τις παραστάσεις αλλά και τις προθέσεις του δημιουργού εκείνου.

Αντίγραφα του αρχικού κειμένου, με λίγες ή περισσότερες επεμβάσεις, παραθέτουν τόσο το χφ. 35 όσο και ο Επ. Σταματιάδης, από το έργο του οποίου άντλησε και το ΣΛ, χφ. 3454. Άρα μπορούμε να ανιχνεύσουμε μία από τις πηγές του Επ. Σταματιάδη, (ο Σάμιος λόγιος χρησιμοποίησε πολλές προγενέστερες εργασίες, χωρίς, όπως φαίνεται, να τις αναφέρει πάντοτε).

Νεότερες έρευνες βοηθούν στον εντοπισμό της πηγής *Α, ή τουλάχιστον στην υποθετική αποκάλυψή της: Τον Αύγουστο του 1990, κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας του γράφοντος στο χωριό Μυτιληνιοί της Σάμου, του παραδόθηκε, από τον π. Ανδρέα Αποστολάκη αντίγραφο χειρογράφου (διαστάσεις 23x16 εκ., φφ. 60) που βρισκόταν παλαιότερα στην κατοχή του Ιω. Τσελεπιδάκη. Εκεί, στα φφ. 59-60, παραδίδεται το ίδιο στιχούργημα, με τονισμένους μουσικά τους πρώτους στίχους και απλώς καταγραμμένους τους υπόλοιπους (44 στίχοι. Αρχή: Αρχή του χρόνου σήμερα... Τέλος: τα άγια Θεοφάνεια να σας τα ξαναπούμε). Πρόκειται σαφώς για το ίδιο κείμενο.

Σύμφωνα με το χειρόγραφο πρόκειται για ποίημα του Γρηγορίου Κωνσταντά (φ. 59), γνωστού κορυφαίου μουσικού της Σάμου που έζησε στους Μυτιληνιούς, όπου απόκεινται ακόμη τα περισσότερα χειρόγραφα του. Η πληροφορία φαίνεται πιθανή: ίσως το κείμενο, με βάση τα γνωστά δημώδη κάλαντα της εποχής, διαμορφώθηκε από τον Γρ. Κωνσταντά, όπως άλλωστε και η μουσική, αφού μάλιστα η όλη παράδοση του κειμένου, όπως παραπάνω εκτέθηκε, συνηγορεί για μια τέτοια απόδοση. Πέρα όμως από επιμέρους παρατηρήσεις, η περίπτωση αυτή μας βοηθά να οδηγηθούμε σε ορισμένες διαπιστώσεις γύρω από τη σχέση χειρόγραφης και έντυπης εκδοχής, στη λαϊκή ποίηση της Σάμου. Το χειρό-

66. Ανάλογα κείμενα Καλάντων Θεοφανείων βλ. A. Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Lipsiae 1860, σ. 218· Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Αθήνα 1880, σσ. 122-123· Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού*, Αθήνα 1914, σσ. 191-194 (παινέματα)· Αγ. Θέρος, *Τα τραγούδια των Ελλήνων*, 2, Αθήνα 1952, σσ. 143-144· Δ. Πετρόπουλος, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, 2, Αθήνα 1959, σσ. 7-10· Αλ. Πουλιανός, *Λαϊκά Τραγούδια της Ικαρίας*, Αθήνα 1964, σσ. 180-181· Θεοχ. Δετοράκης, *Ανέκδοτα Δημοτικά Τραγούδια της Κρήτης*, Ηράκλειο 1976, σ. 113· Θ. Νημάς, *Δημοτικά τραγούδια της Θεσσαλίας*, 2, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 37-39· Μ. Μιχαήλ-Δέδε, *Γιορτές-Έθιμα και τα τραγούδια τους*, Αθήνα 1987, σσ. 24-25· Σωκρ. Σκαρτσής, *Δημοτικά Τραγούδια*, Αθήνα 1987, σσ. 156-165 (παινέματα), 339 (σχόλια). Πρβ. *Λαογραφία* 1 (1909) 567, 2· 5 (1915) 227· 6 (1917) 172, 238, 4· 10 (1929) 253· 16 (1956) 257 κ.ε.· 19 (1960) 129, 565-566· 20 (1962) 277.

γραφο κείμενο, πριν από τη δημοσίευσή του, δέχεται διάφορες επεξεργασίες και επεμβάσεις, ίσως επειδή θεωρείται κοινό κτήμα: οι επεμβάσεις αυτές δημιουργούν, σε χειρόγραφα ή έντυπα, μια σειρά παραλλαγών της αρχικής σύνθεσης, μέσα απ' τις οποίες πρέπει ο ερευνητής να ανασυνθέσει τη διαδικασία, για να κατανοήσει τους μηχανισμούς της.

Σημαντικό δείγμα χειρόγραφης λαϊκής θρησκευτικής ποίησης έχει αφήσει και ο κυθήριος ιερομόναχος Ιγνάτιος (1770/75-1850), αδελφός του αρχιεπισκόπου Σάμου Θεοδοσίου που προαναφέρθηκε, και ο οποίος επίσης έδρασε στη Σάμο. Στον χειρόγραφο κώδικα 40 της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου (φφ. 133r-133v) σώζονται δύο θρησκευτικοί αλφάβητοι που συνέταξε ο Ιγνάτιος, σε δεκαπεντασύλλαβους στίχους, με κοινό θέμα τη σωτηρία της ψυχής του ανθρώπου⁶⁷. Το πρώτο ποίημα αποτελείται από 48 στίχους και είναι γεμάτο από αποσπάσματα πατερικών κειμένων και αναφορές στον θάνατο και τη Δευτέρα παρουσία. Το δεύτερο αποτελείται από 24 στίχους, έχει επίσης παραινετικό χαρακτήρα, αλλά οι σκηνές της Αποκάλυψης υποχωρούν, για να δώσουν τη θέση τους σε πρακτικές συμβουλές προς τους χριστιανούς. Η οφειλή των κειμένων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή δημώδη θρησκευτική ποίηση είναι προφανής⁶⁸, όπως αυτονόητη ίσως είναι και η επίδραση που άσκησαν στους Σαμίους του α' μισού του 19ου αι., οπότε γενικότερα παρατηρείται θρησκευτική έξαρση στον ελληνικό χώρο⁶⁹, στο πλαίσιο της οποίας θα πρέπει να ενταχθούν και τα κείμενα του Ιγνατίου.

Από τις αρχές του 20ού αι. έχουμε ένα αξιόλογο κείμενο, που σώζεται σε χειρόγραφο του Ι. Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Καρλοβάσου (φφ. 22v-27v), με τον τίτλο *Ποίημα εις τον Εσταυρωμένον*. Το κείμενο φέρει χρονολογική ένδειξη (φ. 22v: *Τη 11η Απριλίου 1908*), και το χειρόγραφο μας πληροφορεί ότι συντέθηκε από τον Μηνά Τραμπακούλοπουλο και εκφωνήθηκε από τον ίδιο στο ναό της Οσίας Ματρώνης στο Νέο Καρλόβασι, κατά την ακολουθία της Αποκαθήλωσης, το πρωί της Μ. Παρασκευής

67. Αλ. Σφοίνη, «Ιγνάτιος ιερομόναχος. Ένας απλός δάσκαλος στη Σάμο (τέλη 18ου με αρχές 19ου αι.)», *Αντιπελάργηση*, σσ. 296-298, με σχόλια, σσ. 279-281. Για τον Ιγνάτιο βλ. επίσης Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιεπίσκοπος, 1800-1923*, Αθήνα 1988, σ. 284· Αν. Σταματιάδης, *Οι Δελφινόσημοι*, Αθήνα 1933, σ. 246· Ελ. Σβορώνου, *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* 8 (1914) 131· Π. Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο*, Αθήνα χ.χρ., σ. 141, και Κ. Μαμώνη, «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1980-81) 192.

68. Συγκρίσιμες πληροφορίες στη διδακτορική διατριβή της Ελ. Κακουλίδη, *Νεοελληνικά θρησκευτικά αλφαβητάρια*, Θεσσαλονίκη 1964.

69. Πρβ. Δ. Κυρτάτας, «Η θρησκευτική έξαρση στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα. Η μαρτυρία του Μακρυγιάννη για τους μηχανισμούς διάχυσης των θρησκευτικών ιδεολογιών», *Ελληνική Κοινωνία* 1 (1987) 202.

του 1908⁷⁰. Το ποίημα αποτελείται από 263 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, όπου συγχωνεύονται και συμφύρονται αναμνήσεις και αναφορές εκκλησιαστικών κειμένων, παραινέσεις και στίχοι από το γνωστό τραγούδι για το μοιρολόγι της Παναγίας, του οποίου αρκετές παραλλαγές έχουν καταγραφεί στη Σάμο⁷¹. Για μία ακόμη φορά οι περιγραφές θρησκευτικών γεγονότων συνδυάζονται με ηθικής φύσεως συμβουλές προς το ακροατήριο, δείχνοντας ότι ο διδακτικός και ο ηθικοπλαστικός σκοπός συχνά υπερσχύει και κυριαρχεί στη λαϊκή θρησκευτική ποίηση του νησιού, όπως άλλωστε και στη λαϊκή θρησκευτική ποίηση διαφόρων άλλων ελληνικών περιοχών.

Ως συνδυασμό της σατιρικής και της θρησκευτικής ποιητικής παράδοσης μπορούμε να θεωρήσουμε ορισμένα παραϊμνογραφικά κείμενα από τους Μυτιληνούς της Σάμου, που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα από χειρόγραφο, υπό τον τίτλο *Τα στιχηρά των Οίνων*⁷². Πρόκειται για παρωδίες εκκλησιαστικών ύμνων, που ασχολούνται με το προσφιές, σε τέτοιου είδους κείμενα, θέμα του εγκωμίου προς το κρασί και τους περκρήδες, που έχει βαθιές ρίζες στην πλούσια ελληνική παράδοση της παραϊμνογραφίας⁷³.

Μια συγγενής ομάδα λαϊκών ποιημάτων αποτελείται από τα κάλαντα που αποτελούν επώνυμες δημιουργίες και που, μέσα από ένα παραδοσιακό ποιητικό κέλυφος εκφράζουν στοιχεία ή γεγονότα της τρέχουσας κοινωνικής ζωής του νησιού, της επικαιρότητας⁷⁴. Σατιρικά κάλαντα έχουν δημοσιευθεί αρκετά σε τοπικές εφημερίδες, έργα των σατιρικών ποιητών του νησιού που ακμάζουν μέχρι τη δεκαετία του 1970 (Α. Γιοκαρίνης, Β. Ασλάνης, Στ. Σβορώνος, Κ. Πτίνης, Κ. Στεφάνου, Θ. Στεφανίδη, Στ. Ρούτουλας, κτλ.)⁷⁵ και των οποίων η εξέταση θα αποτελέσει σύντομα αντικείμενο ειδικής μελέτης του γράφοντος. Στα κάλαντα αυτά

70. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σαμιακά λαογραφικά και παλαιογραφικά σύμμεικτα II», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 43 (1996) 137-145, με έκδοση του κειμένου. Πρόχειρη αναφορά στο χειρόγραφο αυτό πρώτος έκαμε ο Κ. Γ. Καμπούρης, *Το χρονικό της Σάμου* 2, Αθήνα 1977, σ. 46.

71. B. Bouvier, *Le Mirologue de la Vierge, chansons et poèmes grecs sur la passion du Christ*, Geneve 1976, σσ. 15, 52· Μ. Γ. Βαρβούνης, «Νέες σαμιακές παραλλαγές του «Μοιρολογίου της Παναγίας»», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σσ. 55-75.

72. Μιχ. Παπαδημητρίου, «Τα στιχηρά των οίνων», *Απόπλους* 17 (1997) 103-106.

73. Πρβ. ΣΛ, χφ. 2439, σ. 57 (Άγιος Κωνσταντίνος Σάμου, Στ. Διολέτης, 1975)· Κ. Μητσάκης, «Βυζαντινή και νεοελληνική παραϊμνογραφία», *Κληρονομία* 4 (1972) 303-372 και Η. Eideneier, *Spanos. Eine byzantinische Satir in der Form einer Parodie*, Berlin-New York 1977, σσ. 29-56

74. Ερανιστής, «Τα ποιητικά κάλαντα», *Σαμιακή* 261 (22 Δεκεμβρίου 1959) 3.

75. Αντ. Γιοκαρίνης, *Απαντα* (επιμέλεια-εισαγωγή-επιλεγόμενα Μ. Γ. Βαρβούνης), Αθήνα 1996, σσ. 9-13, 363-392· Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σαμιώτες σατιρικοί ποιητές», *Χαραυγή* 120 (16 Αυγούστου 1997) 5.

τηρείται η εξωτερική στιχουργική και εκφραστική μορφή του ποιητικού είδους, τη θέση όμως των εγκωμίων (παινεμάτων) προς μέλη της οικογένειας⁷⁶ την παίρνουν οι σατιρικές αναφορές σε μέλη της τοπικής κοινωνίας. Όπως στα παινήματα, έτσι κι εδώ απομονώνεται, κατά κανόνα, μία χαρακτηριστική ιδιότητα του διακωμωδούμενου, κι εκεί επικεντρώνεται η σατιρική αναφορά, με τρόπο ώστε, και όταν δεν αναφέρονται ονόματα, ο σατιριζόμενος να αναγνωρίζεται από κάθε μέλος της τοπικής κοινωνίας.

Σε μία περίπτωση έχουμε κάλαντα που εκφράζουν ευχές και υποδείξεις για το μέλλον και τη δράση ενός συλλόγου⁷⁷, τα οποία εκφωνήθηκαν κατά την πανηγυρική συγκέντρωση για την κοπή της πρωτοχρονιάτικης πίτας του, (μιαν από τις ευκαιρίες που έχουν οι ελληνικοί τοπικοί ή και πολιτιστικοί σύλλογοι να κάνουν αισθητή την παρουσία τους και να συσφίξουν τις σχέσεις μεταξύ των μελών τους)⁷⁸. Αντιθέτως, ολόκληρη ομάδα αποτελούν τα κάλαντα που τυπώθηκαν σε μονόφυλλα από κάθε είδους διανομείς ή κρατικούς και κοινοτικούς υπαλλήλους, για να χρησιμοποιηθούν με στόχο τη συλλογή φιλοδωρημάτων κατά τις εορτές του Δωδεκαημέρου· η παράδοση αυτή, χωρίς βεβαίως τη χρήση ειδικά δημιουργημένων και τυπωμένων ποιητικών κειμένων, συνεχίζεται ακόμη στη Σάμο⁷⁹.

Είναι, μέχρι στιγμής, γνωστά τέτοια κείμενα για τις χρονιές 1880⁸⁰, 1883⁸¹, 1884⁸², 1885⁸³, 1894⁸⁴ και 1902⁸⁵. Οι υπογράφωντες δηλώνουν συνήθως την ιδιότητά τους (Ο Διανομέυς ή Ο Διανομέυς του Ταχυδρομείου), ενώ σε μία περίπτωση παρέχεται πλήρες ονοματεπώνυμο:

76. Πρβ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Θέματα και σύμβολα των Θεοφανείων της περιοχής Αλμυρού», *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, Αλμυρός 1993, σσ. 463-486, με συγκρίσιμα παραδείγματα.

77. Γ. Σίμος, «Τα κάλαντα του Συλλόγου», *Τα Κονταίικα* 4 (Ιανουάριος 1988) 3.

78. Μ. Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα 1989, σσ. 90-96· Μ. Γ. Βαρβούνης, *Εξελίξεις και μετασχηματισμοί στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 29, 31, 66.

79. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, Αθήνα 1992, σσ. 200-201.

80. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *Συμβολή*, σ. 62 αρ. 325.

81. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *ό.π.*, σ. 66 αρ. 353.

82. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *ό.π.*, σ. 66 αρ. 354 και σ. 67 αρ. 361.

83. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *ό.π.*, σ. 68 αρ. 365.

84. Μονόφυλλο με υπογραφή: Ο Διανομέυς, στο Αρχείο του κ. Γ. Κιράνη. Στο ίδιο αρχείο και δεύτερο μονόφυλλο με διαφορετικό κείμενο, της ίδιας όμως χρονιάς, και υπογραφή: Ο Διανομέυς του Ταχυδρομείου. Τον κ. Γ. Κιράνη τον ευχαριστώ και από εδώ για την άδεια μελέτης του πολύτιμου σαμακακού αρχείου του.

85. *Ιστορικό και λογοτεχνικό Ημερολόγιο* 1997, Αθήνα 1997, σ. 97.

πρόκειται για τον κοινοτικό υπάλληλο Κωνσταντίνο Κακαγιάννη⁸⁶ απ' τους Μυτιληνιούς της Σάμου, χωριό με πλούσια ποιητική παράδοση, καθώς φαίνεται από τα κείμενα που συνδέονται μ' αυτό ή αποδίδονται σε κατοίκους του. Συνήθως πρόκειται για ολιγόστιχα ποιήματα (10-20 στίχους κατά μέσο όρο) που αναλώνονται σε ευχές για υγεία, ευτυχία και προκοπή και υπερτονίζουν τον οικονομικό παράγοντα. Στην αρχή υπάρχει μια στερεότυπη εισαγωγή για το πέρασμα του χρόνου και την καινούργια χρονιά, ενώ στο τέλος εμφανίζεται ένας αργυρολογικός επίλογος, με προφανή στόχο την απόκτηση του επιδιωκόμενου φιλοδωρήματος⁸⁷. Έτσι, και από άποψη δομής έχουμε σαφείς ομοιότητες με τα κάλαντα του ελληνικού λαού, γεγονός που οδηγεί και σε επιμέρους στιχουργικές συνάψεις, με χρήση στερεότυπων στίχων και εκφράσεων από τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια αυτής της κατηγορίας.

Μια άλλη ομάδα κειμένων που μας ενδιαφέρει εδώ ασχολείται με κοινωνικά γεγονότα, πρόσωπα και γνωρίσματα της κοινότητας ή του οικιστικού χώρου που την περικλείει και τη στεγάζει. Χαρακτηριστική, για παράδειγμα, είναι η περίπτωση του δασκάλου Χαρίδημου Παράσχου, ο οποίος έχει συνθέσει και δημοσιεύσει ποιήματα για τον θάνατο επιφανών μελών της σαμιακής κοινωνίας κατά την περίοδο της ηγεμονίας (Αλέξανδρος Πασχάλης, Τερψιχόρη Αλεξάνδρου)⁸⁸, με ολοφάνερες θεματολογικές και τεχνοτροπικές σχέσεις με τα μοιρολόγια του νησιού.

Στην ίδια κατεύθυνση ανήκει και ένα ανωνύμως δημοσιευμένο σύντομο ποιητικό έργο με τίτλο *Ο ιεράρχης Λυκούργος*⁸⁹, που τυπώθηκε το 1876 και αναφέρεται στον λόγιο ιεράρχη Σύρου και Τήνου Αλέξανδρο Λυκούργο (1827-1875), γιο του αρχηγού της σαμιακής επανάστασης του 1821 Λογοθέτη Λυκούργου. Ο Αλέξανδρος πέθανε πρόωρα⁹⁰, και έτσι το μοτίβο του άωρου θανάτου, γνωστό και στα νεοελληνικά μοιρολόγια⁹¹, κυριαρχεί εδώ, μαζί με τα εγκώμια για το έργο και την προσωπικότητα του νεκρού, δίνοντας τον καθοριστικό τόνο στην ποιητική σύνθεση.

Λίγο προγενέστερος είναι ο σατιρικός ποιητής Ιωάννης Σταυρινίδης

86. Ό.π., σ. 97.

87. Βλ. Β. Ασλάνης, «Τα κάλαντρα», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 17 (1972) 29-30· Ν. Λυμπερής *Λαογραφικά αμπέλου Σάμου*, Πάτρα 1975, σσ. 306-307.

88. Μαν. Νικολαΐδης, *Η ζωή στη Σάμο κατά την τελευταία φάση της Ηγεμονίας και μετά*, Αθήνα 1995, σσ. 103-104· του ίδιου, *Σαμιώτικες εικόνες*, Αθήνα 1997, σσ. 173-174. Πρβ. Κ. Γαρουφαλής, *Λίγα απ' όσα άκουσα κι απ' όσα έζησα*, 1, Αθήνα 1992, σσ. 201-205.

89. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, *Συμβολή*, σ. 58 αρ. 298.

90. Κ. Ι. Πτίνης, *Επιφανείς Σάμιοι κληρικοί*, Σάμος χ.χρ., σσ. 5 κ.ε.

91. Πρβ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αρχαία κυπριακά επιτύμβια επιγράμματα και νεοελληνικά μοιρολόγια», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20 (1994), 381-382, 384-385, 387-388, όπου διερεύνηση αυτού του μοτίβου στα νεοελληνικά μοιρολόγια.

(1788-1849), ποιήματα του οποίου διέσωσε, δημοσιεύοντάς τα, ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης⁹². στους στίχους του παρατηρείται μια ειρωνική διάθεση και μια τάση ελευθεροστομίας, που συνδέεται με την παραδοσιακή αποκριάτικη δημοτική ποίηση της Σάμου⁹³, όπου εμφανίζονται τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά.

Στις αρχές του 20ού αι. τυπώνονται ορισμένες συλλογές που περιέχουν ποιήματα τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία της λαϊκής ποίησης, με βάση το θέμα και, κυρίως, την τεχνοτροπία τους. Πρόκειται για την ανώνυμη συλλογή *Αδάμαντες και Μαργαρίτες* (1904)⁹⁴, για τις συλλογές των Στ. Ρούτουλα (1906)⁹⁵, Στ. Στύγα (1912)⁹⁶ και Γ. Μ. Καρπαθίου (χ.χρ.)⁹⁷, με σατιρικό ή ηρωϊκό και ιστορικό περιεχόμενο. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν και ορισμένα ποιήματα των Μ. Νικολαΐδη⁹⁸ και Στ. Καραθανάση⁹⁹, που συνεχίζουν το έργο τους μέχρι σήμερα, ενώ πρόσφατα δημοσιεύθηκαν και ποιήματα της Μ. Λυμπέρη, από το Κοκκάρι Σάμου, που αναφέρονται στον γάμο και στις σχέσεις των δύο φύλων, καταγεγραμμένα από τον γιό της Γ. Λυμπέρη, το 1963¹⁰⁰, στα οποία και πάλι παρατηρείται έντονη συνάφεια προς σαμιακά δημοτικά τραγούδια και δίστιχα της αγάπης, ή προς γαμήλια δημοτικά τραγούδια του νησιού. Έχουν επίσης δημοσιευθεί στίχοι των λαϊκών ποιητών Κ. Στεφανή¹⁰¹, Βαγγ. Ταουσάνη¹⁰² και Γιάννη Ζεϊμπέκη¹⁰³, που αφορούν το χωριό των Μυτιληνίων, την κοινωνία, τα έθιμα και τις οικιστικές μορφές του, ενώ στον τοπικό τύπο είδαν το φως της δημοσιότητας και δύο άρθρα που αφορούν λαϊκούς ποιητές της

92. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, 4, σσ. 239, 538-539.

93. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Λαϊκά δρώμενα και τουρισμός: η περίπτωση του Καδή στη Σάμο», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Λαϊκά δρώμενα: παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις»*, Αθήνα 1996, σσ. 51-64, με παράρτημα ανέκδοτων σχετικών κειμένων.

94. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, ό.π., σ. 90 αρ. 520.

95. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, ό.π., σ. 93 αρ. 544.

96. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, ό.π., σ. 103 αρ. 611.

97. Γ. Ν. Κουρέρης και Μ. Α. Βουρλιώτης, ό.π., σ. 116 αρ. 693.

98. Μαν. Νικολαΐδης, *Σαμιώτικες εικόνες*, σσ. 51-53, 57, 77.

99. Στ. Καραθανάσης, *Σάμος. Στην τρισχιλιόχρονη ιστορία της άποψη σφαιρική*, Αθήνα 1997, σσ. 140-141· του ίδιου, *Παγώνδας. Το αρχοντοχώρι της Σάμου*, Αθήνα 1995, σ. 5.

100. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Δημοτική ποίηση και λαϊκοί ποιητές», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 33-34 (1987) 64-66 [= *Νέες Τομές* 10 (1987) 270-273].

101. Κ. Στεφανής, «Οι βρύσες του χωριού μου», *Ιστορικό και Λογοτεχνικό Ημερολόγιο*, σσ. 130-131.

102. Β. Ταουσάνης, «Μια φορά και έναν καιρό», *Ιστορικό και Λογοτεχνικό Ημερολόγιο*, σσ. 132-133.

103. Αιμ. Ανεμοδουράς, «Μπάμπια Γιάννης Ζεϊμπέκης», *Ιστορικό και Λογοτεχνικό Ημερολόγιο*, σσ. 137-139.

Σάμου, με ενδεικτική σταχυολόγηση στίχων τους· πρόκειται για τους Δημήτρη Μαρούλη¹⁰⁴, απ' την Καλλιθέα, και Γιάννη Κ. Στεφανή¹⁰⁵, απ' τους Μυτιληνιούς, γιό του επίσης λαϊκού ποιητή Κ. Στεφανή, ο οποίος αναφέρθηκε παραπάνω. Τέλος, σε διάφορα χωριά του νησιού μνημονεύονται παλαιότεροι ποιητές και ποιήτριες, μέλη της κοινότητας που διακρίνονταν για την ευχέρειά τους να συνθέτουν έμμετρα κείμενα, χωρίς όμως μέχρι στιγμής να έχει σωθεί κανένα δείγμα της ποίησής τους, αν και η έρευνα μπορεί μελλοντικά να φέρει στο φως παρόμοια κείμενα που σήμερα λανθάνουν.

Απ' όσα αναφέρθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι η χειρόγραφη και έντυπη λαϊκή ποίηση της Σάμου περιστρέφεται, κατά κύριο λόγο, γύρω από θέματα της δημόσιας ζωής, γύρω από ζητήματα που αφορούν όχι μεμονωμένα άτομα, αλλά την κοινότητα ολόκληρη¹⁰⁶. Ακόμη και σε περιπτώσεις αναφορών σε πρόσωπα, σταθμούς της ανθρώπινης ζωής ή θρησκευτικές τελετές και εορτολογικούς σταθμούς, ο δημόσιος άξονας διαφαίνεται με σαφήνεια, καθώς απηχούνται συλλογικές απόψεις και ιδεολογίες, ή περιγράφονται θέματα του ιδιωτικού βίου, που έχουν όμως διαπροσωπικό ενδιαφέρον.

Πηγές έμπνευσης για τους λαϊκούς ποιητές της Σάμου αποτελούν η πλούσια και ιδιόμορφη νεότερη ιστορία του νησιού, η κοινοτική και η οικογενειακή ζωή, οι σχέσεις και οι δεσμοί των μελών της κοινότητας, σε διάφορα επίπεδα. Η κοινωνική συγκρότηση, οι συλλογικές ιδεολογίες και η επιθυμητή πρόσκτηση αγαθών στην ιδιωτική ζωή, αποτελούν τους χώρους στους οποίους οι ποιητές ασκούνται και επιδίδονται. Και αυτές οι επιλογές αντανακλούν βεβαίως απόψεις που επικρατούσαν στην παραδοσιακή συλλογική νοοτροπία του νησιού, τουλάχιστον ως τα μέσα του 20ού αι., ενώ σποραδικά και μόνον συνεχίζονται και ως τις μέρες μας.

104. «Λαϊκοί ποιητές. Δημήτρης Μαρούλης», *Η φωνή της Καλλιθέας* 2 (Δεκέμβριος 1977) 2. Για τη λαογραφική σημασία του συγκεκριμένου εντύπου βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Πολιτισμική ταυτότητα και τοπικός τύπος. Η περίπτωση μιας σαμιακής εφημερίδας», *Πρακτικά Συνεδρίου «Άξονες και προϋποθέσεις για μια διεπιστημονική έρευνα»*, Αθήνα 1995, σσ. 91-107.

105. Μ. Ανεμοδουράς, «Αφιέρωμα στον ποιητή Γιάννη Κ. Στεφανή», *Οι ριζες μας* 31 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1988) 3.

106. Έντονη παρατηρείται, στα κείμενα αυτά, η τάση για μεταφορά παραστατικών δρωμένων της δημόσιας ζωής στην ποιητική αφήγηση, φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί και από την R. Finnegan, *Oral Traditions and the Verbal Arts: A Guide to Research Practices*, London-New York 1992, σσ. 91 κ.ε. Επίσης, πολλά απ' αυτά τα κείμενα χαρακτηρίζονται από τη λειτουργία της παράστασης (*performance*), η οποία χαρακτηρίζει γενικότερα και τον έντεχνο λαϊκό λόγο, βλ. El. Fine, *The Folklore Text: Performance to Print*, Bloomington 1984, και R. Bauman, *Story, Performance and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*, Cambridge University Press 1992, με βιβλιογραφία.

Ως κέντρα ανάπτυξης της λαϊκής ποίησης διακρίνονται το Βαθύ και το Καρλόβασι, οι δύο αστικοποιημένοι οικισμοί του νησιού, γύρω από τους οποίους έχει αναπτυχθεί, και καλλιεργείται, ένας τοπικός διπολισμός, που συχνά εκφράζεται με τοπικιστικές αντιπαραθέσεις, ιδιαίτερης μάλιστα σφοδρότητας¹⁰⁷. Κοντά σ' αυτούς τους οικισμούς, ανάπτυξη της λαϊκής ποίησης εμφανίζεται και στους Μυτιληνιούς, ένα κεφαλοχώρι της σαμιακής ενδοχώρας με πλούσια γεωργική παραγωγή και ανεπτυγμένες εμπορικές δομές¹⁰⁸. Έχουμε, και στη Σάμο, άμεση σχέση της παραγωγής αγαθών προς την ανάπτυξη της λαϊκής ποίησης, όπως εκτενώς έχει υποστηριχθεί, απ' τη βιβλιογραφία, ότι συμβαίνει και στη Λευκάδα¹⁰⁹, για να χρησιμοποιήσουμε ένα συγκρίσιμο νησιωτικό παράδειγμα.

Το ιστορικό ενδιαφέρον των ποιητών μας δεν αφήνει εύκολα να διαφανεί το πρόσωπο πίσω από τις συλλογικότητες. Στα κείμενα που προαναφέρθηκαν δεν περιλαμβάνεται η πρωταρχική αντίθεση φύση *vs* κουλτούρα¹¹⁰, που χαρακτηρίζει γενικότερα μορφές του ελληνικού έντεχνου λαϊκού λόγου, ούτε η αντίθεση δημόσιο *vs* ιδιωτικό, που απορρέει απ' αυτήν. Τα πάντα τείνουν προς το δημόσιο, αφού η αίσθηση της ιστορίας και της συλλογικότητας οδηγεί στη γενίκευση, στην ενσωμάτωση του ιδιωτικού στο δημόσιο. Αυτό ίσως προκύπτει από την ιστορική συγκυρία της Σάμου, που απαίτησε συσπείρωση και συλλογικές μορφές δράσης για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Και το παραπάνω χαρακτηριστικό έχει και τις υφολογικές του προεκτάσεις: η μεγαλοστομία των διατυπώσεων και η σχεδόν παντελής απουσία προσωπικού τόνου, στα κείμενα τα οποία εξετάσαμε, απηχούν αυτές ακριβώς τις καταβολές.

Καθώς το πρόσωπο του ποιητή υποχωρεί μπροστά σε συλλογικές νοοτροπίες, ιδεολογίες και συμπεριφορές, η μη δημοτική χειρόγραφη και έντυπη λαϊκή ποίηση της Σάμου εμφανίζεται ιδιαίτερος παραδοσιακή,

107. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η Σάμος και ο πολιτισμός της στο πέρασμα των αιώνων», *Έλευσις* 12-14 (1996) 117-118.

108. Ν. Α. Δημητρίου, *Γεωγραφία της Σάμου*, Σάμος 1978, σ. 98. Το ίδιο ίσχυε και κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Μ. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 37-38 (1989) 27-28.

109. Βλ. τη διδακτορική διατριβή του Σπ. Βρεττού, *Οι λαϊκοί ποιητές της Λευκάδας (1900-1985) ως κοινωνικό φαινόμενο*, Αθήνα 1991, και βιβλιοκρισία του γράφοντος στο περιοδικό *Παρνασσός* 36 (1994) 511.

110. Ερ. Καψωμένος, «Η αντίθεση φύση/κουλτούρα στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι», *Σημειωτική και Κοινωνία. Διεθνές συνέδριο της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας*, Αθήνα 1980, σσ. 227-232· του ίδιου, *Δημοτικό Τραγούδι. Μία διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα 1990, σσ. 203-209. Πληροφορίες για τη Σάμο υπάρχουν και σε έργο του Κύπριου ποιητή της Σάββα Κλεάνθους, που εκδόθηκε στη Λεμεσό το 1923, βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Μαρτυρίες για μετακινήσεις παραδοσιακών μαστόρων ανάμεσα στην Κύπρο και τη Σάμο», *Λαογραφική Κύπρος* 43 (1993) 33-36.

αφού παρουσιάζει δύο βασικά χαρακτηριστικά του παραδοσιακού, τη συλλογικότητα και την ομαδικότητα. Είναι μια ποίηση που μας δίνει πολύ περισσότερες πληροφορίες για τον παραδοσιακό πολιτισμό του νησιού, απ' ότι μπορούμε να υποθέσουμε σε μια πρώτη ανάγνωσή της.

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

